

Hukuk, Latince, Okuryazarlık ve Beşeri Bilimler

Aristoteles İÖ 322'de öldüğünde ardında dikkate değer bir kişisel kütüphane bıraktı. Çalışmalarında yararlanmak için o kadar çok yazın ürünü toplamıştı ki, coğrafyacı Strabon'u alıntılırsak, "Bir kitap koleksiyonu oluşturan ve Mısır'da krallara bir kütüphanenin nasıl kurulacağını öğreten ilk kişiydi."¹ Sonradan bu kütüphane "tuhaf miras işleri" yüzünden Bergama'da yaşayan bir ailenin eline geçmiş ve bu aile "kralın kütüphaneye el koymasını önlemek için onu yeraltında saklamıştı."² Kitapları Apellikon adlı bir kitapsevere sattılar ve o da bunları Atina'ya götürdü. Derken, İÖ 86'da Roma diktatörü Sulla Attika'yı işgal etti, Atina'yı yağmaladı ve bundan kısa bir süre sonra Apellikon öldüğünde, kitaplarını ele geçirip Roma'ya geri gönderdi. Sulla ne yaptığını biliyordu: Bu kütüphanede Aristoteles'in ve halefi Theophrastos'un başka hiçbir yerde bulunmayan yapıtları vardı. Kitaplar berbat –kurtlar tarafından yenmiş ve nemden dolayı ıslak– durumdaydı ama okunabiliyorlardı ve kopyalanarak kurtarıldılar.³

Roma'nın Yunan yaşam biçimine, düşününe ve sanatsal başarılarına saygısı uzun imparatorluk çağı boyunca baskın düşüncelerden biri oldu. Bugün "klasikler"den söz ettiğimizde –sıklıkla– Yunan ve Roma edebiyatını kastediyoruz. Ama klasik yapıt anlayışı, yani geçmişte düşünülmüş ve yazılmış en iyi şeylerin korumaya ve yararlanmaya değer olduğu düşüncesi Romalılardan çıktı. Bununla birlikte, böyle söylenildiğinde, düşünceler evreninde Roma'yla Yunanistan arasındaki gerçek fark karanlıkta kalmış oluyor. Yunanlıların düşünce uğruna düşünceye neredeyse neşeli bir merak duymalarına karşın, Romalılar insanlararası ilişkiler ve *utilitas*'la, yani düşüncelerin yararlılığıyla, insanları ilgilendiren meselelere getirebileceği güç ile daha çok ilgileniyorlardı. Matthew Arnold'un dile

1 Lionel Casson, *Libraries in the Ancient World*, New Haven ve Londra: Yale University Press, 2001, s. 26-28.

2 *Age.*, s. 68.

3 *Agy.*

getirdiği gibi, “Latince bir klasiğin gücü niteliğinde, Yunanca bir klasiğinkiyse güzelliğindedir.”⁴ Bugün başlı başına birer klasik olarak saygı duyduğumuz birçok Romalı yazar vardır: Romanda Apuleius; şiirde Catullus, Vergilius, Horatius, Ovidius, Martialis, İuvenalis; tiyatrodan Terentius, Seneca ve Plautus; tarihte Cicero, Sallustius, Plinius ve Tacitus. Bunların her biri Yunan mukabilinden daha fazlasını sunmuştur. Ne ki, bu yazarlar eğlendirici ve bilgilendirici olmakla birlikte Roma dünyasının bellibaşlı düşünsel yeniliklerini kapsamazlar. *Bizim* gündelik yaşantılarımız söz konusu olduğunda, Roma’ya özgü en önemli iki düşünce, cumhuriyetçilik veya temsili demokrasi ve hukuktur. Doğrudan demokrasi, gördüğümüz gibi, bir Yunan buluşuydu ama –kabul edilmelidir ki– modern çağda buna öykünen pek olmamıştır. Oysa, temsili demokrasi 18. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmaya başlayan çeşitli cumhuriyetlerin anayasalarına alınmıştır ve bugün Arjantin’den Rusya’ya ve Amerika Birleşik Devletleri’ne dek yayılır. Eski Roma’da, bugün Amerika’da kabaca geçerli olduğu gibi, Senato belirli bir politika üzerinde uzlaşıyor ve bu politika, Roma’ya özgü bir mefhum olan *imperium*’a sahip *magister*’ler [yüksek görevli] tarafından uygulanıyordu.⁵ Eski krallar, sonra aristokrasi ve ardından *magister*’ler bu *imperium*’la donatılmışlardı; *imperium* “daha düşük konumdakilere emir verip buna uyulmasını beklemek yönünde tanınmış hakkı belirten kilit bir kavramdı... Bu güç hiçbir zaman yeterince tanımlanmamıştı ve hep yaygın ve keyfiydi. Bu *imperium*’u ifade edebilmenin baştan beri en can alıcı yolu buna sahip olan kişinin ve Roma’nın otoritesini, buna meydan okuduğu düşünülen komşu topluluklara savaşla dayatmak biçiminde olmuştu.” Fetih Romalıların kendilerine ilişkin görüşlerinin ayrılmaz bir parçasıydı.⁶

Roma düzeni İÖ 510/509’da oluşmuş, görevden alınan kralın yerine seçilmiş devlet görevlileri gelmişti. Kralların yerini alan konsüllüğün ya da *magister*’liğin ana özellikleri şunlardı: Görev süresi bir yılla sınırlanmıştı; eşit *imperium*’a sahip iki *magister* vardı – “bir daha asla tek bir kişiye büyük güç verilmeyecekti”; hesap verebilir olma durumu söz konusuydu: Yıl sonunda *magister*’lerden kendi işlerinin hesabını vermeleri istenebiliyordu.⁷ Yinelenen krizlerle birlikte kesintisiz fetih, Tacitus ve Suetonius’un da gözler önüne serdikleri gibi, bu düzende zaman zaman birtakım değişikliklerin yapılması anlamına geldi. Kriz durumunda, Yunan dünyasındaki tiranı akla getiren tek bir *diktatör* atanıyor ve diğer zamanlarda, çeşitli yerlerde eşzamanlı askeri hareketler olduğunda, ba-

4 Joseph Farrell, *Latin Language and Latin Culture*, Cambridge, İngiltere: Cambridge University Press, 2001, s. 32.

5 Jones ve diğerleri, *The World of Rome, age.*, s. 7.

6 *Age.*, s. 7.

7 *Age.*, s. 9.

zıları askeri işleve, bazılarıysa sivil yönetsel görevlere sahip birden çok *magister*'in bulunmasına imkân tanınıyordu. Cumhuriyetin yönetsel aygıtı böylelikle tanıdık biçimini aldı; bir Senato'nun (*senes* ya da yaşlı erkekler topluluğu) danışmanlık yaptığı bir *magister*'ler bütünü.⁸

Başlangıçta, *imperium* Roma krallarına kent kurulduğunda tanrılar tarafından verilmişti. Dolayısıyla krallara halkın yararına işler yapma sorumluluğu verilmişti. Bunun bir sonucu olarak *imperium* iktidar uygulayan kişiye "ait" bir nitelikti, bunu kendi bildiği gibi kullanabileceği kabul edilmişti. *Imperium* aynı zamanda başlı başına Roma'nın ya da hiç değilse halkının gücünü temsil ediyordu. *Res publica* bu etkin güç yoluyla işlerin yürütülmesini sağlıyordu.⁹ Soyut bir güç anlayışından çok bir emir verme yönelimiydi ("emir vermek" anlamındaki Latince *imperare* sözcüğünden gelir). *magister*'ler kralların görevden alınmasından çok sonra bile hâlâ gidişat konusunda tanrılara akıl danışıyorlardı (*auspicium*). Bir *magister* görevdeki ilk gününde sabah erkenden kalkıyor, *imperium*'unu uygulayabilmesi için tanrısal onay alıp almadığından emin olmak üzere tanrılara dua ediyordu. Tanrıların böyle bir onayı vermediği bir örnek bilinmemekle birlikte bu tören her zaman gerekli görülüyordu.¹⁰

Zamanla *magister*'ler *imperium*'a sahip olanlar ve olmayanlar olarak bölündü. Diktatörlerin ve konsüllerin olduğu kadar konsülleri duruşmalara katılma yükünden kurtarmak için İÖ 366'da oluşturulan yeni *magister* sınıfı *praetor*'ların da *imperium*'u vardı. *Imperium*'a sahip olmayan *magister*'ler, aslında hukuki ve mali meselelerde soruşturmacı olan *quaestor*'lardan; görevi halk kurulunu yönetmek olan halk meclislerinden; ve kentin dokusundan, yolların, surların, sukemerlerinin vb. bakımından sorumlu olan *aedilis*'lerden oluşuyordu. Son olarak, "işlevleri, sansürden çok sayımla ilgili olan" *ensor*'lar vardı. Görevleri arasında devlet ahlakına karşı gelen kimseleri (bundan dolayı kamusal bir görevde bulunamıyorlardı) belirlemek vardı. Onlar da diğer tüm *magister*'ler gibi özel bir toga giyme hakkına ve tanrılara danışma yetkisi veren yüksek *auspicia* statüsüne sahiptiler.¹¹

Roma'ya özgü temsili demokrasinin bir hayli karmaşık bir biçimi vardı. Öyle de olmalıydı çünkü ilk imparator Augustus (İÖ 63 - İS 14) dönemine gelindiğinde, yalnızca Roma'da bir milyon kişi oturuyor ve imparatorluk batıdan doğuya (Atlantik'ten Hazar Denizi'ne) handiyse 5.000 kilometre ve kuzeyden güneye (İngiltere'den Sahara'ya) yaklaşık 3.000 kilometre uzanıyordu. Augustus gibi yeterli olma isteğindeki biri bile böyle bir imparatorluğu tek başına yönetemezdi.

8 Michael Grant, *The World of Rome*, Londra: Weidenfeld & Nicolson, 1960, s. 26.

9 Jones ve diğerleri, *age.*, s. 84.

10 Agy.

11 *Age.*, s. 96.

Uygulamada, *magister*'lerin yanı sıra dört siyasal organ bulunuyordu. *Comitia centuriata* [Yüzler Meclisi] ordunun çıkarlarını temsil edecek bir kurul olarak hayata geçirildi ama zamanla bütün nüfusu kapsadı. 193 *centuriae*'den oluşuyordu ve insanlar mal varlıklarına göre *ensor*'lar [danışman] tarafından *centuriae*'lere tayin edilmişlerdi. Beş sınıf bulunuyordu: en üst *classis*'in yetmiş *centuriae*'si vardı ve en altta *classis* olarak bile geçmeyen ve kaydedilecek mal varlığı bulunmayanları temsil eden bir *centuria* bulunuyordu. Bu bahtsızlar etkin (yararlı) tarımsal düzenin dışında olduklarından ve yalnızca çocuk (*proles*) üretebildiklerinden, *proletarii* olarak biliniyorlardı.¹² *Comitia tributa* ve *concilium plebis* örneğinde ise oy verme birimi kabileydi. Başlangıçta hepsi de Roma'da bulunan yalnızca dört kabile vardı ama zamanla bu sayı İÖ 241'de otuz beşte sabitleninceye dek arttı. Bu organlarda varlıklılar *comitia centuriata*'da sahip oldukları için avantajlardan yararlanmıyorlardı. Buradaki anafikir anayasal dengeydi: *comitia centuriata* toprak sahibi aristokrasinin egemenliğindeydi; *concilium plebis* yalnızca *pleb*'lerden oluşan bir kuruldu ve *comitia tributa* bütün halkın oluşturduğu bir kuruldu. Kurullar bir dereceye kadar güçlüydüler ama uygulamada hâlâ tartışma konusu olan iş ve seçime ilişkin zaman çizelgeleri üzerinde denetimi elinde bulunduran *magister*'lere bağımlıydılar.¹³

Diğer önemli organ ise Senato'ydu. Başlangıçta, konsüller her yıl yeni bir Senato seçiyorlardı. Ne ki, bu sorumluluğun *ensor*'ların eline geçmesiyle birlikte (İÖ 4. yüzyılda), senatörler yaşam boyu için atandılar ve bu basit ama çok önemli olgu Senato'yu devlet yapısının en süregelen ögesi kıldı. Buna ek olarak, Senato üyelerinin hepsi eski *magister*'lerdi; deneyimliydiler, iyi bir çevreleri vardı ve artık makam hırsları yoktu. Bu düzenleme Senato'ya büyük bir saygınlık kazandırdı.¹⁴ Senato'nun rolü, tam olarak söylemek gerekirse, danışmanlıktan ibaretti: Roma'da her zaman 500 senatör bulunuyor, geri kalanı eyaletlerde görevli oluyordu. Senato ancak kıdemli *magister* tarafından toplanabiliyor ve bu tür toplantılar konsülün bir araya gelmiş bulunan topluluğa görüş almak istediği konuyu sunmasıyla başlıyordu. Bunun üzerine senatörler belirli bir sıra içinde yanıt veriyorlardı. İlk sırada, seçim yapılmış ise, ertesi yıl için aday gösterilen konsüller, ikinci sırada zaten konsül olanlar vb geliyordu. Zaman azaldıkça (senato hava karardıktan sonra toplanamazdı) daha kıdemsiz senatörler toplantı salonunun öbür yanına geçip, hemfikir oldukları konuşmacıların yanına oturarak görüşlerini ifade ediyorlardı. Bunlara *pediarii*, "piyade" deniliyordu çünkü ayaklarıyla oy veriyorlardı. Toplantının sonunda, konsül toplantının genel havasını kokluyor ve bir uzlaşmazlık yoksa, bir se-

12 Grant, *age.*, s. 13.

13 Jones ve diğerleri, *age.*, s. 116.

14 *Age.*, s. 118.

natus consultum, resmi bir "gözden geçirilmiş görüş" kararı çıkarıyordu.¹⁵ Herhangi bir kuşku olması durumunda, oylama yapılıyordu. Senato'nun kararı her ne kadar kâğıt üzerinde "öğüt"ten ibaret olsa da uygulamada konsülün bir *senatus consultum*'u göz ardı etmesi zordu. Konsüller yalnızca bir yıl için bu görevde bulunuyor ve sonrasında normalde Senato'ya katılıyorlardı. Pek az konsül çalışma yaşamının geri kalanını birlikte geçirmek durumunda olduğu meslektaşlarını karşısına almayı göze alıyordu. Senato yeni yasaları da diğer kurullardan önce görüşüyordu ve bu daha çok onun gerçekte dış politikaya egemen olan ordunun gücü üzerinde denetim sahibi olduğu anlamına geliyordu.¹⁶ "İmparatorluk" Roma'nın kendi imgesi bakımından önemli olduğundan, bu da Senato'nun saygınlığına sonsuz katkıda bulunuyordu.

Roma düşününün en etkili yanının Roma hukuku olduğu sözüyle ilgili olarak bir çıkarımda bulunulabilir.¹⁷ Yunanlılar hiçbir zaman yazılı bir yasalar bütünü ya da bir hukuk felsefesi kuramı ortaya koymadılar. Dolayısıyla, Roma'nın oluşturduğu şey kendi başarısıydı. Roma hukuku bugün Batı'da kullanılan hukukun büyük ölçüde temeli ve hâlâ bazı üniversitelerde hukuk derslerinin bir parçasıdır. Fransız *Annales* okulu tarihçilerine göre, Avrupa'da birçok ülkenin ortak bir hukuk mirasını paylaşması olgusu kısmen Avrupa'nın 12. yüzyıldan başlayarak yükselmesinden sorumludur.

Roma hukuku ilkin İÖ 451-450'de yürürlüğe giren On İki Levha Kanunları'nda son biçimini aldı. Tıpkı On Buyruk gibi On İki Levha Kanunları da temel yasal işlemleri ve cezaları açıklıyordu ve eğitimin önemli bir parçası oldu: Cicero'nun gençliğinde, öğrenciler bu tabloları hâlâ su gibi biliyorlardı. Geç Cumhuriyet dönemine gelindiğinde, bugün bildiğimiz anlamda ağır ceza mahkemeleri kurulmuş ve burada değişmez bir usule göre davaları dinlemek üzere *iudices* atanmıştı. Bu usül iki yeni mesleğe imkân tanıdı. Öncelikle, müvekkil adına konuşanlar vardı; avukatlar. Roma'da bu her "beyefendi"nin yerine getirebileceği bir işti: Gördüğü retorik eğitiminin onu böyle bir üstlenim için hazırladığı varsayılıyordu. Avukatlardan toplumun iyiliği (*pro bono*) için çalışmaları bekleniyordu ve hem Cicero hem de Plinius bu tarz birer avukattı. Aynı zamanda bir hukuk uzmanlığı mesleği ortaya çıktı; ilk hukukçular. Bu o güne değin Rahipler Kurulu *pontifex*'lerin bir ayrıcalığı olagelmişti ama Roma büyüdüğü ve yaşam daha karmaşıklaştığı (ve birçok anlaşmazlığın dinle bir ilgisi olmadığı) için uzmanlık gerekli oldu. Hukukçu denilen bu kişiler Senato'nun görüşlerine ya da imparatorluk fermanlarına eklemeye bulun-

¹⁵ Grant, *age.*, s. 27.

¹⁶ Jones ve diğerleri, *age.*, s. 121.

¹⁷ J. D. Bernal, *Science in History*, 1. Cilt, Londra: Penguin, 1954, s. 230 Roma hukuku konusunda genel bir bakış açısı verir.

mak ya da bunlara karşı çıkmak için (çürütme de içinde olmak üzere) hukuk görüşleri yazıyorlardı. Önde gelen hukukçular bir ya da iki "öğrenci" alıyorlardı: sonraları bu ilk hukuk okullarına dönüşecek biçimde geliştirdi.¹⁸

Günümüze neredeyse eksiksiz bir biçimde ulaşılmış bir Roma hukuku yapısı vardır: bu hukukçu Gaius tarafından yazılmış *Institutes*'dir. İS 150 dolayında yazılmış ve uzun süre Roma hukuku konusunda bir ders kitabı işlevi görmüştür.¹⁹ Bazı kanunların (*leges*) yanı sıra senatonun hükümlerinin, imparatorların kararlarının ve hukuk uzmanlarının görüş birliğinin de bir kayıdır bu ve bütün bir hukukun nasıl geliştiğini gözler önüne serer. Bu hukuk bütünü imparatorluktaki tüm Roma vatandaşları için geçerliydi.

Roma hukukunun özünde çeşitli statüler arasındaki ayrım bulunuyordu. Bu servet, cinsiyet ya da uyrukluğun mahkemeler tarafından konuyla ilgisiz görüldüğü modern hukuktan hayli farklıdır. Roma hukuku köleyi özgür insandan ayırıyor ve çeşitli derecelerde özgürlüğe imkân tanıyordu: Bir başkasına (efendi, baba ya da koca) bağımlı olanlar ve yasal olarak bağımsız olmakla birlikte hâlâ vesayet altında olanlar (çocuklar ve kadınlar). Bu ortaya birtakım güçlüklerin çıkmasında etkili oldu: Evli bir kadına yapılan kötü bir hareket (*iniuria*) üç mağdurun olabileceği anlamına geliyordu; kadının kendisi, hâlâ hayattaysa babası ve kadının kocası. Konumları ne denli yüksekse, işlenen suç da o denli büyük oluyordu.²⁰

Konunun ve *dignitas*'ın en belirgin yanı *patria potestas* ile yani, babanın yasal gücüyle gösterilmişti. Romalı bir baba bütün ailesi üzerinde mutlak iktidara –ölüm kalım gücüne– sahipti: *paterfamilias*'ın anlamı buydu. Yetişkin çocuklar da içinde olmak üzere meşru çocukları, köleleri ve baba denetimini (*manus*) kocaya devredecek biçimde (aşağıya bakınız) evlenmiş ise karısı üzerinde de mutlak bir iktidardı bu. Çokça belirtildiği gibi, *familia* "devlet içinde devlet" olarak görülebiliyordu. Babanın otoritesi mutlak ve kıskançlıkla gözetiliyordu. Olağandışı suç durumunda oğullar ve eşler devletin gözetiminden babanın yetkesine devrediliyordu.²¹

Roma'da kimse babası hayatta olduğu sürece özellikle mâli konularda ve sözleşme hukukunda bütünüyle bağımsız davranamıyordu. Yetişkin bir oğul ancak bir *peculium* yoluyla, yani babasının verdiği güvenceyle mal sahibi olabiliyordu ama bu her an feshedilebilirdi. Bir oğul babası hayat-tayken kendi iradesiyle vasiyetname yazamıyor ya da mülk miras alamıyordu. Bu oğul *magister*, hatta konsül olabilirdi ama babası hayatta olduğu sürece onun *patria potestas*'ı altındaydı. Aynı zamanda, Roma demografisi

18 Jones ve diğerleri, *age.*, s. 275. Hukukçular konusunda bkz. O. F. Robinson, *The Sources of Roman Law*, Londra ve New York: Routledge, 1997, s. 42 vd.

19 Jones ve diğerleri, *age.*, s. 257.

20 Beryl Rawson (ed.), *The Family in Ancient Rome*, Londra ve Sydney: Croom Helm, 1986, s. 5 vd. ve sözü edilen kaynakçalar.

21 *Age.*, s. 16-17; ve 5. bölüm, çeşitli yerlerde.

de bu resmi yumuşatıyordu. Çocukların neredeyse üçte biri on yaşına geldiğinde babasını kaybediyor ve yirmi beşine, insanların normalde evlendikleri bir yaşa gelindiğinde, üçte ikiden fazlası bağımsız oluyordu. Kırk bir yaşına gelenlerin (konsüllük için gerekli en düşük yaş sınırı) yalnızca yüzde altısının babası hâlâ hayatta oluyordu. Bir baba oğlunu "azat edebirdi" ve aslında bu onu *manus*'tan serbest bırakmak anlamına geliyordu ama bu yaygın bir uygulamaymış gibi görünmüyor.

Karı koca arasındaki ilişki de daha önemsiz ya da daha az karmaşık değildi. Romalılar kocaların karılarını sıkı bir denetim altında tutmaları gerektiği olgusuna büyük önem veriyorlardı ama uygulamada bu, çiftin ne tür bir evlilik yaptığına bağlıydı. Üç birleşme biçimi vardı. İkisinde eski törenlerden yararlanılmıştı. Birinde, çift, emmer buğdayından yapılmış bir keki on tanık huzurunda ortaklaşa sunuyordu. Diğer törende, bir baba kızını beş tanık huzurunda kocasına "satıyordu". Her iki örnekte de sonuç, kadının baba denetiminden kocanın kine devredilmesiydi. Kadının malvarlığı kocanın oluyor ve kadın onun *manus*'u altına giriyordu.²²

Kadınların eline bu düzenlemelerden ne geçtiğini söylemek hayli zordur. Dolayısıyla, bir seçeneğin olduğunu eklemekte yarar var. Bir evliliğin gerçekleşmesinin üçüncü bir yolu daha vardı ve bu, Romalıların benzersiz üsluplarıyla dile getirdikleri gibi, "kullanım yoluyla" oluyordu. Bir erkekle bir kadının bir yıldır birlikte yaşaması durumunda bu yeterliydi: Kadın kocasının denetimine geçiyordu.²³ Aynı nedenle, eğer çift bir yıl içinde üç geceyi birbirinden ayrı geçirmişse, bu "kullanım"ın hükmü kalmıyordu. Demek ki uygulamada insanlar gürültüsüz patırtısız ya da eşlerinin rızası olmaksızın evlenip boşanabiliyorlardı. Bu göreneklerin Romalıların aşk ve evlilikte ortak mal varlığı, ki aslında böyle bir düşünce yoktu, konusundaki görüşleri üzerinde bir etkisi olmuştu. Eğer çift tanıklar huzurunda evlendiyse, koca her şeye sahip oluyordu. Eğer evlilik kullanımın bir sonucuysa, kadının malvarlığı kadında kalıyor ve boşanma durumunda onunla gidiyordu.²⁴ Dolayısıyla, Roma'da boşanmanın ve yeniden evlenmenin yaygın olması şaşırtıcı değildir.

İşlemlerin gereğince yapılmaması durumunda kararların geçersiz sayılabiliyor olması Roma devletinin gönenci açısından hukukun önemini gösteriyordu. Bir imparator kararı bile yasal bir mücadele içindeki davacıların konumunu göz ardı edemiyordu. Böylelikle, Plinius'un belirttiği gibi, hukuk artık imparatorun üstündü; tersi değil. Bu sivil toplumun gelişiminde önemli bir aşamayı.

Roma hukukunun İustinianus (İS 527-565) yasa derlemesiyle en üst noktaya eriştiğini söyleyebiliriz. Bu da bugün var olan biçimiyle Avru-

22 Bernal, *age.*, s. 230.

23 Jones ve diğerleri, *age.*, s. 214.

24 Agy.

pa hukukunu hem Avrupa'da hem de sonraki Avrupa güçleri tarafından sömürgeleştirilen birçok ülkede büyük ölçüde biçimlendirmiştir. Bu yasa derlemesi şu öğelerden oluşur: *Institutiones*, temel ilkeler; *Digesta*, bir hukuk kuramı yazıları derlemesi; *Codex*, İmparatorluk Kararnameleri derlemesi; ve *Novellae*, İustinianus'un yasamaya ilişkin yenilikleri. İustinianus'un yaptındaki düzenleme düşüncelerdeki evrimi belirliyor ve bunun ardındaki adları veriyordu. Dolayısıyla, özellikle Roma'da hukuk düşüncesinin nasıl gelişip olgunlaştığını göstermesi bakımından yararlıdır. Bu yasa derlemesinin en bilinen ve etkili öğesi *Corpus iuris civilis*'tir; bu sivil yönetimin ve kilisenin erk ve ayrıcalığının etki alanı üzerinde bilfiil etkili olan yazılı hukuktur. İustinianus'un yasa derlemesi ortaçağda imparatorluğun doğu bölümünde (Bizans) daha etkiliydi ama 12. yüzyılda batı Avrupa'da yeniden keşfedilen klasik öğelerden biri oldu.

Hukuk, gördüğümüz gibi, Cicero'nun zamanında öğrencilerin eğitiminin önemli bir parçasıydı. Roma'da eğitim, öğrenime ilişkin her türlü donanım daha önce hiçbir yerde görülmediği kadar iyi örgütlenmişti. Babil'de okullar, eski Yunanistan'da akademiler, İskenderiye ve Bergama'da bilgileriyle birlikte kütüphaneler vardı. Ne ki, Roma'da standartlaştırılmış bir öğretim programıyla birlikte daha yaygın bir okul sisteminin yanı sıra çok daha fazla halk kütüphanesi –yirmidokuzu hakkında bilgimiz var–büyüyen bir kitap ticareti, elimizde belgeleri bulunan ilk yayıncılık işleri, edebiyat eleştirisinde birçok yeni gelişme, sanat sergilerinin olağan olduğu bir sanat ticareti, iç bezeme (özellikle mozaik), daha büyük tiyatrolar –kent merkezlerinde beton sayesinde toprak üzerine inşa ediliyordu– ve yergi gibi yeni bir yazınsal üslup da vardı. Akıl yaşamı, düşünceler dünyası hiç olmadığı kadar yaygın ve örgütlüydü.

Çocuklarının devlet hizmetine girmesini isteyen seçkinlerin oğulları için standart ya da "temel" bir öğretim programı uygulanıyordu. Roma kültürünün Batı'ya yayılması belki bu temel, bu ortak öğeyle açıklanabilir.²⁵ Çocuklara yedi ile on bir yaşları arasında öğretilen ilk şey Latinceydi. İki bin yılın büyük bölümünde Latince Batı tarihinde özel bir yer tuttu. Roma imparatorluğunun başarısı Latincenin engin bir alana yayılan tek dil olduğu anlamına geliyordu. Daha sonra ilk Hıristiyan kilisesinin gereksinimlerine uyarlandı ve bunun bir sonucu olarak bu dil önce kilise işlerinde, sonra diplomasi ve öğrenimde *lingua franca* oldu. Aynı zamanda, Batı'da eski Yunanistan ve Roma uygar olan her şeyin kaynağı olarak görüldüğünden, bu dili bilmek uygar bir birey olmanın işareti sayılır oldu. Latincenin zihinsel kıvraklığı öğrettiği, kendine özgü bir estetik duygusu verdiği ve bunu öğrenmenin gerektirdiği sıkı çalışmanın her kuşaktan er-

²⁵ Age., s. 238.

kek çocuğuna "ineklemenin" değerini ve konsantrasyon yetilerini nasıl geliştireceklerini öğrettiği söyleniyordu.²⁶ "Latince bilgisi ve kullanımının", Latin kültürünün "düzen, açıklık, netlik, kesinlik, özlülüğü temsil ettiği, buna karşın "yerel" dillerin düzensiz, tutarsız, gelişmemiş ve kaba olduğu düşünülüyordu.²⁷ Latince, tam bu şekilde olmasa da, önemli *idi*. Sonraki bölümlerde göreceğimiz gibi, bu dil Kilisede, bilginlik yaşamında ve modern Avrupa'nın doğuşunda çok önemli bir rol oynadı. Bununla birlikte, her şeyden önce bu dilin Roma'daki durumunu değerlendirmemiz gerekiyor.

Yukarıda, 2. Bölüm'de dünya dillerinin, Yeni Dünya halklarının Eski Dünya halklarından ayrıldığı noktadaki durumu değerlendirilmiştir. Latincenin doğuşu bu öyküyü güncellememize yardımcı olmaya elverişlidir. Latincenin gerçek tarihsel önemi Hindistan'da görevde bulunan bir İngiliz yargıcın 1786'da gösterdiği olağanüstü bir düşünsel aşamadan sonra anlaşılabilmiştir ancak. Sir William Jones hukuk okumadan önce (bunun o günlerdeki anlamı Latince öğrendiğiydi) Doğu bilgini olarak yetişmişti. 1785'te Kalküta'ya ulaştığında, Hindistan'ın kutsal metinlerinin yazıldığı Sanskrit dilini öğrenmeye başladı. Aylar süren bir araştırma ve düşünme sürecinin ardından Bengal Asya Derneği'nde bir konuşma yaptı. Burada ortaya attığı düşünce bütün bir tarihsel dilbilim çalışmasının başlangıç noktası olarak görülebilir. Jones'un başarısı, Sanskritin gerek fiillerin kökleri, gerekse de dilbilgisi biçimleri bakımından hem Yunancayla hem de Latinceyle çok benzeş olduğunu görmektir. Öyle benzeşiyorlar ki, ortak bir kaynaktan çıkmış olmalı, diyor. Yargıcın savı o kadar inandırıcıydı ki onun zamanından beri baştan başa bütün Avrasya kıtasında –hem yaşayan hem de ölü– diller üzerine binlerce çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan çıkan genel sonuç, zamanında gerçekten de Hint-Avrupa denilen bir "ana dil" in bulunduğuydu. Başlangıçta bu dil tarımı bulan halk tarafından konuşuluyordu ve tarımın yayılmasıyla birlikte Avrasya kara kütlesi üzerinde boydan boya yayıldı ve tüm diller ya da çoğu dil için ortak bir dilsel temel oluşturdu.²⁸ Bu konu 2. ve 29. bölümlerde daha etraflıca ele alınmaktadır.

İtalik diller (Latince, Osk, Ombri) Kelt dillerine (Galce, Cornwall dili, Bretonca) öylesine benzer ki bazı araştırmacılar ortak bir İtalyan-Kelt dil topluluğunun İÖ 1800'den sonra orta Tuna çevresinde ortaya çıkmış olması gerektiği kanısındadırlar. Sonra, bazı nedenlerden dolayı, İtalik konuşan topluluk güneyde önce Balkanlara, sonra Adriyatik çevresinden

26 C. W. Valentine, *Latin: Its Place and Value in Education*, Londra: University of London Press, 1935; bkz. bölüm başlıkları, s. 41, 54, 73.

27 Farrell, *age.*, çeşitli yerlerde.

28 Mason Hammond, *Latin: A Historical and Linguistic Handbook*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1976, s. 21-23.

ya da üzerinden İtalya'ya göç etti. Bu arada, Keltçe konuşan topluluksa batıda Galya içlerine (Fransa) göç etti ve buradan İspanya içlerine, kuzey İtalya'ya ve İngiliz Adalarına yayıldı. Latince dilbilgisi ve sözdizimi, Yunancayla karşılaştırıldığında, daha arkaik ve ilk Hint-Avrupa diline daha yakındır. Bu özellikle bükün yönteminde görülür. Bükünlü diller köke eklenen takılarla sözcükler arasındaki ilişkiyi sergiler. Ayrıca, Latince de önekler ekleyerek bu ilişkiyi sergiler.²⁹

Hint-Avrupa-İtalik konuşan bu topluluğun İtalya'ya üç dalga halinde İÖ ikinci binyılda ulaştığı anlaşılıyor. İlk gelenler proto-Latince konuşuyorlardı ve çok geçmeden sonradan gelenlerce batıya sürüldüler: Onların dili yalnızca aşağı Tiber vadisinde Latini kabilesi tarafından ve Falerii ve Sicilya çevresinde konuşulan diğer lehçeler biçiminde varlık gösterdi. İkinci dalga orta İtalya'da dağlık kesime yerleşti ve onların lehçesi kuzey orta İtalya'da Umbria, daha güneydeyse adını Napoli yakınlarındaki Osci kabilesinden alan Osk (Romalılar onlara Samnitler diyordu ve başlıca kabileleri Sabinlerdi) oldu.³⁰ Son olarak, İÖ 1000 ile 700 yılları arasında İtalya'nın Adriyatik kıyısı üçüncü defa göçmenlerin akınına uğradı. Onların dilleri arasında kuzeydeki Venet dili de vardı.

Mason Hammond'a göre, yazılı Latincenin en erken tarihli kanıtını, bazı araştırmacıların İÖ 600'e tarihlendirdikleri bir *fibula* ya da altın çengelli iğne üzerinde bulunan bir yazı oluşturur. Yazıt, sonraki kullanımın tersine, sağdan sola okunan Yunanca harflerle yazılmıştır. Latin harflerine çevrildiğinde şu yazılıdır: *Manios med fheheked Numasioi*. Sonraki Latinceye göre bu şöyle olmalıydı: *Manius me fecit Numasio*= "Manius beni Numasius için yaptı".³¹ İÖ 3. yüzyıl öncesinden çok az yazıt vardır ve bu insanın aklına Romalıların çok az ya da dayanaksız malzemeler üzerine yazdıklarını getirir. Aynı zamanda, bu dil İÖ 200'e gelindiğinde Osk bölgesine ve İÖ 1. yüzyıla gelindiğinde daha güneydeki Apulia'ya yavaş yavaş yayılmıştı.³² Bununla birlikte İtalya'da, Latincenin İspanya'da yaygınlaşmasından çok sonra, Osk'un konuşulduğu birçok bölge vardı. Roma konsülü Spurius Cassius'un İÖ 493'te Latini kabilesiyle yaptığı antlaşma kadar erken tarihli bazı Latince belgelerin bulunduğunu biliyoruz. On İki Levha Kanunları'ndan (İÖ 451-450) zaten söz edildi. Ne ki, bu evrede okuryazarlık sınırlı olsa gerekti; yoksa, kuşkusuz daha çok yazıt günümüze ulaşır.

Genelde, günümüze ulaşmış en erken tarihli yazınsal belgeler sözlü konuşmanın örüntüsünü ve ritmini korurlar. Yani, bunlar ister uyaklı, ister ritmik olsunlar, tekrara dayalıdır. Bunun bir anlamı olduğu açık:

29 *Age.*, s. 25.

30 *Age.*, s. 39.

31 *Age.*, s. 51.

32 J. Wight Duff, *A Literary History of Rome*, Londra: Ernest Benn, 1963, s. 16.

Anlatılar ritmik ve uyaklı olduğunda öyküleri anımsamak daha kolaydı.³³ Bizim *verse* [dize / koşuk] adlandırmamız Latince *uersus*'tan gelir. Düzanlamıyla "bir dönüş"tür ve "dönüyorum" anlamındaki *uerto* fiilinden gelir. Bu aslında karık için kullanılan bir terimdi çünkü saban hem toprağı altüst ediyor hem de tarlada saban sürerken boydan boya gidip dönüyordu. Bundan dolayı bu sözcük bir karığa yerleştirilmiş bir sıra bitki için kullanıldı ve sonunda bir şiir dizesi de içinde olmak üzere herhangi bir sıra için kullanılır oldu. İngilizcede "verse" ve "poetry" aynı anlama gelir ama "verse", doğrusu, yalnızca *biçem* için geçerliken, "yapıyorum" anlamında Yunanca bir fiilden gelen "poetry" hem içerik hem de biçemi kapsar.³⁴ Günümüzde hem koşuk (*verse*) hem de şiirle (*poetry*) "düzyazı" (*prose*) arasında bir karşıtlık kuruyoruz. "Prose" sözcüğüyse *prosa*'dan gelir ve bu "doğru, dosdoğru" anlamındaki Latince *prorsus* sıfatının bozulmuş bir biçimidir. *Prosa oratio*, *verse* (koşuk) gibi dönmeyen, "dosdoğru giden bir söylev" idi.

Latincenin sözcüğü Yunancanınkinden yoksuldu ve birçok sözcük başka yerlerden alınmıştı (örneğin, Latince Yunancadan, Yunancanın daha doğudaki dillerden aldığı iki katı sözcük almıştır).³⁵ Yetersizliklerin bazıları hayli temeldi; Yunancada örneğin, renk için Latincekinden daha çok sözcük bulunuyordu.³⁶ Ayrıca, Latinceyle karşılaştırıldığında, Yunancada ek bir çatı, tekil veya çoğul durumu, kip, fiil zamanı ve iki katı kadar edat bulunuyordu.³⁷ Öte yandan, Romalıların aileye ilişkin konularda, örneğin anne ve baba tarafından akrabaları ayırt etmekte kullanılan sözcükleri daha çoktu. Roma'da domuz sevilen bir yiyecek olduğundan, domuz için herkesten daha çok sözcükleri olduğunu görüyoruz. Birçok hukuki ve askeri eğretilime de vardı ama imparatorluğun büyük bölümü hâlâ tarıma dayanıyordu ve bu durum dil üzerinde etkili oldu. Örneğin, İngilizce "delirious" sözcüğü *delirare*'den gelir ve düzanlamıyla "karıktan çıkmak" demektir, dolayısıyla deli gibi davranmak anlamına gelir.³⁸ Aynı nedenle, "calamity" aslında ürünlere zararlı bir veba olan *calamitas* idi. Romalıların Latincenin Yunancanın inceliğine sahip olmadığını kanınsındaydılar. Bu dilin lirizmden çok retorik için uygun olduğu düşüncesindeydiler ve bu erkeklik ve onurun en önemli kişisel nitelikler olduğu yönündeki görüşlerini bir ölçü yansıtıyordu. Oscar Weise *Roma Halkının Dili ve Karakteri* adlı yapıtında Latince yapmacılığın ya da yazınsal inceliğin izine pek rastlanmadığını söyler. Romalıların ağızında Latince, tek bir yönetici

33 Jones ve diğerleri, *age.*, s. 200.

34 Agy.

35 Oscar Weise, *Language and Character of the Roman People*, Londra: Kegan Paul, Trench, Trüner & Co., 1909, çev: H. Strong ve A. Y. Campbell, s. 4.

36 *Age.*, s. 8.

37 Farrell, *age.*, s. 40.

38 Duff, *age.*, s. 19.

fiile bağlı birçok ikincil cümlecikle birlikte disipline edilmiş bir dildi; "tıpkı komutanlarına bakan askerler gibi fiile bakan tüm tasnif edilmiş cümleciklerle birlikte sözcüklerin askeri bir düzenlemesi olarak görülebilirdi." Latince somut, kendine özgü, soyutlamadan kaçınan bir dildi. Joseph Farrell, klasik Latincenin eril bir dil olduğunu söyler. "Latin diliyle karşılaştırıldığında, Yunan dilinde yazan daha çok kadın yazar biliyoruz."³⁹

İngilizcedeki birçok sözcük kuşkusuz Latineden gelir ve bunların etimolojisi Roma'ya özgü düşüncelere açıklık kazandırmakta yardımcı olur. Örneğin, *tribuni* aslında kabile cellatlarıydı; işi halkı korumak olan *magister*'ler için kullanılır oldu; yüksek konumları nedeniyle kullandıkları yükseltilmiş oturma yerine *tribunale* deniliyordu; "tribunal" sözcüğümüz buradan gelir. *Candidatus* bir *magister*'lik görevi için başvuran kişiyi tanımlamakta kullanılan bir sözcüktü ama kökeninde oy isterken giyilen parlak beyaz toga (*candida*) vardır.⁴⁰ "Culminate" sözcüğümüz çatı yapımında kullanılan ve bir yapıyı tamamlayan kamıştan, *culmen*'den gelir. "Contemplate" ve "temple" birbiriyle ilişkilidir: *Contemplari* aslında gökleri gözlemek anlamına geliyordu. Başlangıçta kutsanmış bir yapı bir *fanum*'du ve bundan dolayı tapınağın önündeki kutsanmamış bütün zemin *pro fanum*'du.⁴¹ Latincenin, Yunancayla karşılaştırıldığında, şiirsel bir dil olarak tüm yetersizliklerine karşın, kendi içinde mantıklı, birleşik bir dizge oluşu bu dili çağlar boyunca büyüleyici bir konu kılmıştır.

Klasik Latincenin doruk noktası, "altın" denilen çağı (bir de "gümüş çağ"ı vardı) Cicero'nun düzyazısı ve Vergilius'un şiiriyle Augustus dönemine denk geliyordu. Bundan sonra, ölü bir dil oluncaya değin izlediği yol ya da yörüngesi düz olmaktan uzaktı. İS 5. yüzyılda Batı Roma imparatorluğunun sonlanmasından sonra Avrupa'da sıradan halkın dili değişti ve çeşitli "Latince kökenli yerel diller Roman dilleri" biçiminde çeşitlendi. Ancak, Latince uluslararası bir dil oldu. Hem konuşma hem de yazı dili olarak öğrenimde, diplomaside ve kilisede kuşkusuz ta 17. yüzyıla kadar, Avrupa'nın bazı köşelerinde ise daha sonrasına dek kullanıldı.⁴² Aynı zamanda, yazınsal dil-retorik eğitimi almış yazarların ağzında-sıradan Latince konuşma dilinden uzak düştü. Cicero'nun şıklığına ve Virgilius'un zarif akıcılığına karşın kaba bir Latince kitleler arasında yaygın kullanımdaydı. Napoli'nin güneyindeki Pompei kenti İS 79'da Vezüv yanardağındaki bir patlamanın altında kaldığında, kentin gündelik yaşamı zamanın belirli bir anında "donda". Bugün yürütülen kazılarda başka birçok şeyin

39 Farrell, *age.*, s. 54-55.

40 Jones ve diğerleri, *age.*, s. 214.

41 *Age.*, s. 218.

42 Klasik Latincenin ve ölçülerinin gücü için, bkz. Philip Hardie, "Questions of authority: the invention of tradition in Ovid's *Metamorphoses* 15": Thomas Habinek ve Alessandro Schiesaro (ed.), *The Roman Cultural Revolution*, Cambridge, İngiltere: Cambridge University Press, 1997, s. 186.

yanı sıra kent duvarlarındaki bazı karalamalar, İtalyancada *graffiti* denilen "yazılar" da ortaya çıkmıştır. Bunların birçoğu yazanın Cicero'yla Virgilius'unkinden fersah fersah uzak bir dilde düşmanlarına ettiği edepsiz küfürlerdir.⁴³

Latince kiliseyi de ele geçirdi. Hıristiyanlık doğu Akdeniz'de ilkin Yunanca konuşanlar arasında serpilmişti (Roma'nın ilk piskoposlarının hepsi Yunanca konuşuyordu).⁴⁴ İlk Hıristiyan misyonerler ve Yeni Antlaşma'nın yazarları (İnciller ve Mektuplar) Helenistik dünyanın "sıradan" (*koine*) Yunanca olarak bilinen yürürlükteki Yunancasını kullandılar. Bununla birlikte, Roma'da ilk Hıristiyanlar doğal olarak, Hıristiyanlığa ilk geçenlerden olan sıradan halkın Latincesiyle konuşup yazıyorlardı. Dahası, Cicero'ya özgü yazınsal üsluptan, üst sınıf paganizmiyle özdeşleştirildiğinden, uzak duruyorlardı. Ama bu durum değişti. Roma imparatorluğunun gerilemesi, yıkılması ve kilisenin onun bazı işlevlerini (bunlar sonraki bölümde anlatılıyor) üstlenmesiyle birlikte Hıristiyanlık Latinceyi, Cicero ve Vergilius'un Latincesindeki daha güzel öğeleri sahiplendi. Bu en açık seçik biçimde Aziz Augustinus'un *İtiraflar*'ında görülür. Augustinus bu kitapta İS 400 yılından hemen önce Hıristiyanlığa geçişinin öyküsünü içten ve günah çıkarır gibi bir üslupta uzun uzadıya anlatır.⁴⁵ Latincenin Batı kilisesi üzerindeki etkisi açısından daha da önemli olan, ki bu tartışılabilir, Kutsal Kitap'ın (*Biblia*) Aziz Hieronymus tarafından yaklaşık İS 380 ve 404 yılları arasında hazırlanan çevirisiydi.⁴⁶ Bu çeviri, Vulgata Kutsal Kitabı yüzlerce yıl dayanacak standart bir yapıt oluşturmak üzere birçok klasik geleneği –yergi, yaşamöyküsü– içine aldı.⁴⁷

Şimdi Romalı gençlerin eğitimine dönersek; on iki ile on beş yaşları arasındaki ikinci evre dil ve edebiyat çalışmasıydı. Burada okutulan başlıca kitap Vergilius'un *Aeneis*'iydi. Öğrenciler yüksek sesle buradan ve başka kitaplardan bölümler okuyor ve dilbilgisi, mecazlı anlatım ve yazarın mitolojiden yararlanması üzerine yorumda bulunarak eleştiri becerilerini geliştiriyorlardı. Erkek çocuklar on altı yaşında edebiyattan retoriğe geçiyor ve bu çalışmayı kamusal konuşmalara katılarak yapıyorlardı.

Simon Price retoriğin bugün genelde kötü bir ünü olduğunu söyler. "İçtenlik"e "yapaylık"tan daha değer veririz ve bu çağcıl seçimimiz hem Latin hem de Rönesans edebiyatına biçtiğimiz değer bakımından ciddi sorunlar doğurur. C. S. Lewis'in de yazdığı gibi, "Retorik bizimle atalarımız arasındaki en büyük engeldir... Eski şiirimizin hemen hepsi bugünkü biçim-

43 Jones ve diğerleri, *age.*, s. 232.

44 *Age.*, s. 234. Moynahan, *The Faith, age.*, s. 28.

45 Moynahan, *age.*, s. 241-242.

46 Jones ve diğerleri, *age.*, s. 234.

47 Colish, *age.*, s. 24.

miyle şiir ve retorik arasındaki ayrımı anlamsız bulacak kişiler tarafından yazılıp okunuyordu.”⁴⁸ Retorik çalışması ikiye ayrılıyordu: *Suasoriae* ve *controversiae*. *Suasoriae*’nin erkek çocuklarına argümanlarını oluşturmakta yardım etmesi düşünülmüştü. Geçmişteki olaylar üzerine tartışıyorlardı: Örneğin, Caesar krallığı kabul etmeli miydi? *Controversiae*’da çocuklara hukukla ilgili zor meseleler veriliyordu. Örneğin, Price’ın sözünü ettiği bir davada, bir oğul babasıyla bozuşur ve evden kovulur. Sürgündeyken tıp okur. Daha sonraki bir zamanda baba hastalanır ve kendi doktorları onu iyileştirmekte başarılı olamayınca oğul çağrılır. Oğul özel bir ilaç yazar ve baba bunu içtikten sonra ölür. Oğul serinkanlılıkla kendi yazdığı ilacı içer ama ölmez. Yine de, kendi babasını öldürmekle suçlanmaktadır. Sınıfta, öğrenciler hem dava hem de savunma için bir örnek vermeliydiler.⁴⁹

Bu sistemin işe yaradığı anlaşılıyor çünkü Roma’da öğretmenlere ayrıcalık tanınması yaygınlaşmıştı. Gerçi Michael Grant, yetkililerin standartları korumak için devreye daha çok girmiş olmaları gerektiğini öne sürer. İS 69-79 yılları arasında imparator olan Vespasianus Yunanca ve Latince retorik eğitimi için iki ücretli kürsü kurdu. Roma dışındaki öğretmenler bile çeşitli yurttaşlık yükümlülüklerinden bağışık tutulmuşlardı.⁵⁰

Roma’da okuryazarlığın yayılması yavaş yavaş ama çok önemli oldu. Duvar yazılarının varlığı ve az çok ortalama bir askerin eve mektup yazabilmesi, okuryazarlığın senatör ve politikacıların çok ötesine yayıldığına işaret eder.⁵¹ Yine de, abartmamaya özen göstermeliyiz; eski Roma’da gözlük, basılı ilan, zaman çizelgesi, kitlesel bir Kutsal Kitap dolaşımı yoktu.⁵² Bir tahmine göre, Klasik Atina’da bugün anladığımız anlamda okuryazarların oranı nüfusun yüzde beşinden ve Augustus dönemi Roma’sında yüzde onundan fazla değildi.⁵³ Her durumda, okuryazarlığın, bugün bizim için çok açık olan üstünlükleri sağladığı düşünülmüyor olabilirdi. Antik çağda birçok insan şaşılabilir bir bellek geliştiriyor ve bir yığın malzemeyi hiç yanlışsız anımsayabiliyordu. Bazılarıysa onların ezberden okumalarını dinlemekten hoşnuttu ve belleğe saygı derinlere kök salmıştı.⁵⁴ Aslında, o dönemde insanlar “ikinci elden” “okuryazar” (“kitapları bilmek” anlamında) olabilirdi.⁵⁵

48 Jones ve diğerleri, *age.*, s. 239.

49 *Age.*, 240.

50 Grant, *age.*, s. 71.

51 *Age.*, s. 262.

52 William V. Harris, *Ancient Literacy*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1989, s. 19.

53 *Age.*, s. 328.

54 *Age.*, s. 32.

55 *Age.*, s. 35. Bazı modern araştırmacılar okuyazarlığın –yazının– Yunanlıların kent-devletlerini örgütlemelerini olanaklı kıldığını öne sürmüştür. Yazının, rakip argümanların yan yana açılmasına olanak vererek, eleştirel yaklaşımı harekete geçirmiş, felsefe ve bilimi tetik-

Okuryazarlığın daha geniş bir alana yayılması karşısındaki argümanlar arasında ekonomi de vardır. Klasik Roma'da tomar birbirine yapıştırılan papirüs yapraklarından yapılıyordu. Elde tutmak zordu; ve uzun bir tomar, elyazması uzadığından, tüy kalem ve mürekkebin kullanıldığı yazı işini daha da güçleştiriyordu. Yine de, kopyalar üretildi. Cicero kitapların kopyasını çıkarmak üzere hazırda köleleri olan arkadaşı Attikus'a kitap gönderenlerden yalnızca biriydi. Horatius, Sosii kardeşlerden söz eder ve onların kitap satışı/yayını işlerinin kazançlı olduğu sonucunu çıkarır. Hem Quintilianus hem de Martialis Tryphon ve Arektus'tan yayıncı olarak söz ederler.⁵⁶ Yine de, bu şüpheli görünüyor. Bir tahmine göre, İS 1. yüzyılda bir papirüs sayfası, üretim yeri olan Mısır'da 30-35 \$ (1989 yılı değeriyle) ve yurtdışında daha çok ediyordu. Martialis'in ilk epigramlar kitabına –yedi yüz kadar dize uzunluğundaydı– 20 *sestertii* (= 5 *denarii*) ve on üçüncü kitabına (276 dizeydi) 4 *sestertii* (= 1 *denarius*) fiyat biçilmişti. Değer konusunda bir fikir vermek için, Martialis'in kendisi, birer as'a nohutlu bir akşam yemeği ve bir kadın alabilirsiniz, der. Bir *as* bir *denarius*'un onsekizde biri değerinde olduğundan, John Barsby bunu şöyle dile getirir. "Martialis'in bir epigramlar kitabının bir kopyası fiyatına kırk beş nohutlu akşam yemeği ve kırk beş aşk gecesi satın alabilirdiniz. Hiç kopya satamamış olması şaşırtıcıdır."⁵⁷

Yazılanların çoğu tabii ki epigram ya da felsefe değildi. Bir çiftlik işletmek ya da iş yürütmek, hesap tutmak, mektup göndermekle ilgili işlevsel bir şeydi. William Harris'in "zanaatçı okuryazarlığı" diye adlandırdığı şey budur. Azatlı Echion *Satyricon*'da hukuk konusunda okuyabilme becerisine değinerek şöyle der: *Habet haec res panem* – "Bu işte ekme var."⁵⁸ Zamanla yazılı sözleşmeler statü kazandı ve bazı kentlerde sözleşme dosyalamak zorunlu oldu; arşive girmemiş bir belgenin geçersiz sayılması noktasına dek. Borç para alımında yeni bir belge biçiminin kullanılmasında da artış oldu; bu belge borç alan kişinin kendi el yazısıyla yazdığı *khirographum* idi.⁵⁹ Ama özellikle geç cumhuriyet dönemi Romalısının oy verme hakkını kullanmak için birkaç harf yazması gerekiyordu.⁶⁰

lemiştir olması da aynı derecede önemlidir. *Age.*, s. 40. Bir diğer argüman da, yazının yasaların halka sergilenmesini sağladığı ve demokrasinin yayılmasına yardımcı olduğudur. Bu argümanlarsa "bulanık" bulunarak dikkate alınmamıştır. *Age.*, s. 41. Yine de, engin Roma imparatorluğunun yazının ya da okuryazarlığın yardımı olmaksızın inşa edilemeyeceği açıktır. Yoksa, kim binlerce mil öteye fermanlar gönderip iktidarına itaat edilmesini bekleyebilirdi?

56 L. D. Reynolds ve N. G. Wilson, *Scribes and Scholars: A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature* (üçüncü basım), Oxford: The Clarendon Press of Oxford University Press, 1968/1991, s. 25.

57 Jones ve diğerleri, *age.*, s. 266.

58 Harris, *age.*, s. 202.

59 *Age.*, s. 204-205.

60 *Age.*, s. 214.

Okuryazarlığın diğer bir ölçüsü de özel ve halk kütüphanelerinin yaygınlığıdır. Eski Atina'da hakkında bilgi sahibi olduğumuz bir halk kütüphanesi yoktur ama Sahte Plutharkos *On Söylevcinin Yaşamları* adlı kitabında Lycurgus'un (İÖ y. 390-324) önemli şenliklerde sahnelenen oyunların resmi kopyalarının devlet kayıt dairesinde saklanması teklifinde bulunduğunu söyler. Kütüphaneler bu şekilde ortaya çıkmış olabilir.⁶¹ Roma'daki hakkında bilgi sahibi olduğumuz ilk halk kütüphanesi Asinius Pollio tarafından İÖ 39'da kurulmuş olan kütüphaneydi (Caesar daha önce bir kütüphane kurulmasını buyurmuş ama bu hiçbir zaman inşa edilmişti). Roma'nın yıkıldığı döneme gelindiğinde, yalnızca bu kentte yirmi dokuz halk kütüphanesi bulunuyordu.⁶² Diğer bildiklerimiz Comum'da (Como), ki parası Plinius tarafından karşılanmıştı, Ephesus, Pergamon ve Ulpia'daydı.⁶³ Seçkinlerin tabii ki kendi özel kütüphaneleri vardı; Cicero mektuplarında, dostlarından kitap ödünç almaya baktığından, kitaplara çokça değinir. Zaman zaman Lucullus'un kütüphanesine damlıyordu ve bir defasında Cato'nun çoktan orada olduğunu görmüştü.⁶⁴ 1752'de Herkulaneum'da yapılan kazılar 1.800 kitap rulosundan oluşan bir kütüphaneyi gün ışığına çıkarmıştır.⁶⁵ Son olarak, okuryazarlığın yaygınlığını değerlendirirken, Romalı yazarların çok çeşitli çevrelerden geldiklerini belirtebiliriz. Terentius Afrikalı sabık bir köleydi; Cato yönetici aristokrat sınıfının bir üyesi iken, Horatius güneydoğu İtalya'dan, Venusia'lı bir azatının oğluydu. Ozan Statius öğretmen çocuğuydu. Ordunun büyük ölçüde bürokratikleştirilmiş,⁶⁶ Roma'da bir kitabın en az 1.000 kopyalık bir basımının yapılmış⁶⁷ ve duvar yazılarında bile Vergilius'un eserlerine değinilmiş olmasından, başka ipuçları da çıkarılabilir.⁶⁸ (Vergilius Roma'daki siyasal ya da askeri bir konumda hiç bulunmamış en ünlü yazar olarak duvar yazısı sanatçılara haliyle çekici geliyordu.) Okuryazarlık kültürü gibi bir şeyin ilk kez olarak görüldüğü Roma'da bir olasılıkla on binlerce insan okuyabiliyordu.⁶⁹ Aynı zamanda, çoğu insan açısından sözlü kültür de devam etti. Pazar yerinde insanlar hâlâ yüksek sesle şiir okuyor ve destanları ezbere anlatıyorlardı.⁷⁰

61 Reynolds ve Wilson, *age.*, s. 5.

62 *Age.*, s. 22.

63 *Age.*, s. 25.

64 *Age.*, s. 22.

65 Jones ve diğerleri, *age.*, s. 263.

66 *Age.*, s. 217.

67 Boorstin, *The Seekers*, *age.*, s. 146.

68 Jones ve diğerleri, *age.*, s. 259-261.

69 "Edebi" duvar yazılarına gelince; ilk üç ya da dört sözcükten sonra hepsinde yazım yanlısının bulunması bu cümlelerin ezberlendiği ve Latincenin yazım kurallarını bilmeyen ellerce kopyalandıklarını akla getirir.

70 Bkz. Jones ve diğerleri, *age.*, s. 264.

Yazarlar istediklerini söylemekte az çok özgürdüler. On İki Levha Kanunları iftirayı yasaklıyordu ve Augustus şahsına yönelik yergileri pek dikkate almamış olmakla birlikte bunlara imza atmayı cezalı bir suç durumuna getirmişti. Ne ki, bunun yerine toplumsal baskı vardı. Özellikle Senato üyeleri birbirlerine sıkı bağlarla bağlıydılar ve Simon Price'in anlatığına göre, Ovidius İmparatorun torununun cinsel alışkanlıkları hakkında yazdığı için Karadeniz'e sürüldüğünde, kendisine "acımasızlık yapıldığını" düşünmüştü. Çünkü toplumsal merdivenin üst basamaklarındaki bazı kimseler hemen hemen aynı suçu cezasız atlatmışlardı.⁷¹ Temelde, yazmak kentli bir etkinlikti ve Roma'da "kentsel" değerler modaydı.⁷² Zamanında, Romalılar kendilerini savaştan, yöneten, bir şeyler *yapan etkin* bir halk olarak görüyorlardı. Bu bizi yeniden *utilitas'a*, Romalı zihniyete göre *uoluptas*, haz ile hep karşıtlık içinde olan yararlılık öğretisine götürüyor. Dolayısıyla okumak, ancak yazmakla sonuçlanması, "ve özellikle yazıların *ahlak bakımından* yararlı olduğunun görülmesi" durumunda yararlı bir etkinlikti.

Bundan dolayıdır ki şiir bir meseleydi. Herkes bunun büyük ölçüde çok güzel olduğunu teslim ediyordu; özellikle de erken dönem Yunan şiirinin. Ama aynı zamanda tüm sınırlamalar yadsınamaz ölçüde anlamsızdı. Horatius her ikisini de savunmak durumunda kalmıştı: "Ozanlar ya yararlı olmak ya da zevk vermek veya yaşam açısından aynı anda hem yararlı olan hem de zevk veren şeyler söylemek isterler ... Yararlı (*utile*) olanla zevk verici (*dulce*) olanı karan ozan, okuyucuya aynı anda hem keyif hem de akıl vererek herkesin gönlünü çalar."⁷³ Bununla birlikte Romalılar, tıpkı onlardan önceki Yunanlılar gibi, ozanların bir şekilde özel olduklarına da inanıyorlardı ve onlara "peygamber" anlamındaki *uates* terimini iliştiirdiler.

Önce de değinildiği gibi, "klasik" düşüncesini, önceki çağlarda (özellikle eski Yunanistan'da) düşünülmüş, söylenmiş ve yazılmış en iyi şeylerin korumaya değer olduğu anlayışını icat edenler Romalılardı. Bu düşünce Roma yaşamının bir özelliği olan bilginliğin doğuşuyla yakından ilişkiydi.

Bilgin (*scholar*) ve bilginlik (*scholarship*) sözcükleri aslında ortaçağda metinlerin kenarına yorum ve eleştirel notlar yazma uygulamasından gelir; bu yorumlar *scholia* olarak biliniyordu. Ancak başlı başına bu uygulama, eleştirme ve yorumlama işi İskenderiye'nin büyük kütüphanesinde ve ilk kitapların -tomarlar- belirli bir özelliğinden dolayı başladı. Tomarlar ince papirüs şeritlerinden, Nil deltasının her yerinde yetişen lifli saz özünden yapılıyordu. Birbirine dik açılı iki tabaka, yaprak oluşturacak

71 *Age.*, s. 269.

72 Roma'daki bazı "kentli" değerler için, bkz. Andrew Wallace-Hadrill, "*Mutatio morum: The idea of a cultural revolution*": Habinek ve Schiesaro (ed.), *age.*, s. 3-22.

73 Jones ve diğerleri, *age.*, s. 272.

biçimde birlikte sıkıştırılıyor ve yapraklar tomar oluşturacak biçimde birbirine yapıştırılıyordu; bunun birinci parçasına *protokol*, sonuncusuna da *eskhatakol* deniyordu. Ortalama bir yaprak, yüksekliği sekiz ila on inç olan bir sütun yazıyı kaldırabiliyor ve bu yirmi beş ila kırk beş satır ediyordu. Kıtık dönemlerinde, Mısır yönetimi kitap üretimini denetleme gayretiyle papirüs dışsatımına ambargo koyduğunda, özellikle Bergama'da hayvan derisi kullanıldı. İngilizce "parchment" sözcüğü Pergamon'dan (Bergama) gelir; bu sözcüğün İtalyancası *pergamena*'de de görüldüğü gibi.⁷⁴ Papirüsün çoğunlukla tek bir yüzüne yazılıyordu. Bunun nedeni kısmen yazmanların sayfanın greniyle yazmayı yeğmeleri, kısmen de bir tomarda *verso* tarafına yazılan her şeyin çarçabuk silinmesiydi. Okuyucu bir eliyle rulonun okumuş olduğu üst kısmını tutarak, diğeriyle tomarı yavaş yavaş açıyordu. Bunun bir okumadan sonra rulonun tersine sarılmış olması gibi bir sonucu vardı, dolayısıyla başka bir okuyucunun bunu kullanabilmesi için yeniden sarılması gerekiyordu. Bazı rulolar on metre uzunluğunda olduğundan, bu büyük rahatsızlık veriyor ve ruloların tekrar tekrar sarılması tomarların ömrünü kısaltıyordu. Bu zahmet aynı zamanda bir yazar başka bir yazardan alıntı yapmak istediğinde, ilgili tomarı açma zahmetine girmek yerine kendi belleğine güvenmesinin daha olası olduğu anlamına geliyordu. Dolayısıyla, metinlerin kopyalanması görüldüğünden zordu ve noktalamanın ilkel bir düzeyde oluşu, hatta hiç olmayışı bunu daha kolaylaştırmıyordu. Örneğin bir metin sözcükler birbirinden ayrılmadan yazılıyordu (bu ortaçağa dek sistemleşmedi); tiyatro eserlerinde konuşmacıların değişmesi her zaman açık bir biçimde belirtilmiyordu (sattır başında yatay bir çizgi -tire gibi- kullanılıyor ama bu çizgi de yıllar geçtikçe silinme tehlikesi taşıyordu); ve karakterlerin adları hepten atlanmış olabiliyordu.⁷⁵ Bu bir dizi durumun meydana getirdiği yanlışlar ve karışıklık bilginliğin doğuşunda yararlı oldu.

Diğer bir neden de İskenderiye'de Mouseion'daki kütüphanecilerin eksiksiz bir Yunan yazını kütüphanesi oluşturmak için bilinçli bir girişimde bulunmalarından kaynaklandı. Bunu yaparken dünyanın çeşitli yerlerinden gelmiş çeşitli kopyalarda ciddi uyuşmazlıklar bulunduğunu fark ettiler. Bu bir dizi durum bilginliğin doğuşuna da katkıda bulunan birtakım yöntemlerin geliştirilmesine yol açtı. İlki, halkın eğitilmiş kesimi tarafından yaygın olarak okunan yazarların standart bir metnini oluşturma kararıydı. İkinci adım Attika'dan gelen İÖ 5. yüzyıl kitaplarının, ki bir bölümü eski Yunancayla yazılmıştı, o sırada yürürlükte olan Yunancaya transliterasyonunun yapılmasını sağlamaktı. Atina İÖ 403 yılına dek epsi-

⁷⁴ Reynolds ve Wilson, *age.*, s. 3. Papirüs konusunda ayrıca, bkz. Bernhard Bischoff (Çev. Daibhi O Croinin ve David Ganz), *Latin Palaeography: Antiquity and the Middle Ages*, Cambridge, England: Cambridge University Press, 1991/2003, s. 7.

⁷⁵ Reynolds ve Wilson, *age.*, s. 4.

lon harfinin üç sesli harf için kullanıldığı eski alfabeyi kullanmıştı: epsilon, Epsilon iota ve eta; omikron ise omikron, omikron-iota ve omega için kullanılıyordu.⁷⁶ Üçüncüsü, bir vurgulama dizgesinin bulunması oldu ve bu aslında noktalama düşüncesinden önce geldi. Dördüncüsü, açıklama uygulaması getirildi. Bu klasik yapının metnindeki eksiklikleri ele alan ayrı bir kitaptı. İlk olarak, metnin kenarına yerleştirilen ve okuyucuyu açıklama bölümündeki uygun yere gönderen bir dizi önemli işaret geliştirildi (sonradan *skholia*'yı oluşturan, sayfa kenarlarındaki bu işaretlerdi). Bu önemli işaretlerin en önemlisi *obelos*'tu; dizenin sol kenarına yerleştirilen yatay bir çizgiydi ve bu dizenin düzme olduğuna işaret ediyordu. Diğer işaretler arasında içerik ya da dille ilgili dikkate değer bir noktaya işaret eden *diple* (>), satır sıralamasının bozulmuş olduğuna işaret eden *antisigma* (D) ve bir bölümün başka bir yerde yanlış olarak yinelendiğine işaret eden *asteriskos* (※) bulunuyordu.⁷⁷

İskenderiyelilerin bu önemli işaret yöntemi Roma'da İÖ 100 dolayında etkinlik gösteren L. Aelius Stilo tarafından benimsenmişti. Stilo başka birçok şeyin yanı sıra hem eski Yunanistan'daki hem de ilk dönem Roma'sındaki özgün olduğunu düşündüğü oyunların bir dökümünü de yaptı. Onu ilgilendiren özgünlükten de öteydi ama öğrencisi Varro'nun (İÖ 116-27) da benimsediği yaklaşımı ve yargıları bize hangi klasiklerin ulaşacağında kısmen belirleyici oldu. Roma'da Seneca ve Quintilianus gibi yazarlar bundan böyle metinlerin tahrif edilmiş olabileceğinin hep ayrdında oldular ve çoğu zaman akıllarında bu düşünceyle kitapların farklı kopyalarını karşılaştırdılar.

İmparatorluk gerilediği ve daha az kitap üretildiği için klasik kültürün sürekliliği tehlikeye girdi. Bunu korumanın bir yolu olarak yeni yazın biçimleri, *epidome* ve *compendium* ortaya çıktı. *Epidome* bizim "kısaltılmış basım" ile kastettiğimiz şeydir; bir kitabın özünü içeren kısa bir biçimiydi ve çoğu zaman diğer kısaltılmış basımlarla birlikte bir *compendium* (derleme) içinde yayımlanıyordu. Bu şekilde birçok ayrıntı yitmiş olmakla birlikte bu derlemeleri oluşturan insanlar yine kendileri eleştirel bir yargıda bulunarak bir kitabın bir biçimini diğerine yeğlemek durumunda kaldılar. Romalılar bu derlemelerin yanı sıra modern araştırmacılara hangi klasiğin hangi basımının nerede ve ne zaman mevcut olduğu bilgisini veren birçok açıklama da ortaya koydular.⁷⁸

Öğrenim ve okuryazarlığın yalnızca Roma'da değil, sonraki ortaçağ döneminde de büyük etki yapacak olan hiç değilse üç grup kitabı oluşturmak üzere birleşmesi bu gerileme yıllarında oldu. Bunlardan ilki Aelius Donatus'un *Ars Minor* ve *Ars Maior* adlı iki dilbilgisi kitabıydı ve *Insti-*

76 *Age.*, s. 8.

77 *Age.*, s. 11.

78 *Age.*, s. 31 vd.

tutiones grammaticae ile birlikte bu ikisi dilbilgisinde ortaçağın en önemli ders kitaplarını oluşturdu. İkincisi, Nonius Marcellus'un *De compendiosa doctrina*'sı idi. Bu özellikle şimdilik kayıp olan kitaplardan birçok alıntı içermesi nedeniyle dikkate değer bir sözlüktü. Üçüncüsüyse, Martianus Capella'nın yedi beşeri bilim dalı üzerine alegorik bir incelemesi olan *De Nuptiis Mercurii* idi. "Beşeri bilimler" Romalı bir beyefendinin eğitimi için uygun görülen konulardı ve ilkin Varro tarafından Posidonius'un (İÖ y. 151-135) etkisi altında tasarlanmıştı. Varro ana çizgileriyle dokuz beşeri bilim dalını anlattığı *Dokuz Bilim Dalı Kitabı* adlı etkili bir ansiklopedi hazırladı: Bunlar dilbilgisi, retorik, mantık, aritmetik, geometri, gökbilim, müzik kuramı, tıp ve mimarlıktı. Sonraki yazarlar son iki beşeri bilimi çıkardılar.⁷⁹ Roma'da İS 1. yüzyılın sonlarında eğitim az çok standartlaştırılmış ve yedi beşeri bilim belirlenmişti. Bunlarsa ortaçağda eğitimin temelini oluşturacak ve daha temel bir *trivium* (dilbilgisi, retorik ve diyalektik) ve daha gelişmiş bir *quadrivium* (aritmetik, müzik, geometri, gökbilim) biçiminde ikiye ayrılacaklardı. Sonraki bir bölümde göreceğimiz gibi, bu sistem modern eğitim sistemlerinin temelini oluşturdu ve Batı'nın doğusuna yol açan öğelerden biri oldu.⁸⁰

Roma'da öğrenim ve okuryazarlık üzerinde etkili olan diğer önemli yenilik de tomarın yavaş yavaş kodeksin yararına ortadan kalkmasıydı. Bu ikinciyle dördüncü yüzyıllar arasında gerçekleşti. Tomara her zaman bir seçenek bulunmuştu; bu genellikle mum kaplı tahtalardan oluşan yazı tabletiydi. Bunlar silinip temizlenebiliyordu, dolayısıyla gündelik kullanım için elverişliydi: öğretim, mektup ve karalamalar için. Bununla birlikte, Romalılar bunları hukuk belgelerinde kullanmaya başladılar ve zamanla tahta yerine parşömen kullanarak birkaç sayfayı bir kıskaç ya da sicimle tutturdular.⁸¹ Bildiğimiz kadarıyla Martialis, bir kodeks biçiminde bir araya getirilen yazınsal eserlere değinen ilk yazardır (80'lerde yazılmış bir şiirde) ama bu uygulamanın bu dönemde tutmadığı anlaşılıyor. İkinci yüzyıldan itibaren gelişti ve dördüncü yüzyılda hiç değilse pagan yazını açısından çok başarılı oldu. Kodeksin neden tuttuğunu anlamak zor değildir. Papirüs tomarı kolayca zarar görmeyebilirdi ama söz gelimi üç yüz yıldan uzun dayandığı enderdi ve zamanında kodekse geçilmemiş olsaydı, birçok klasik metin bütünüyle yok olacaktı. Kodeks tomar kadar hacimli değildi; sayfaların numaralandırılmış olması bunu başvuru için daha kullanışlı kılıyordu; kullanım sırasında zarar görmesi daha az oluydu; ve yeniden üretmek daha ucuz olabiliyordu.

⁷⁹ Lindberg, *age.*, s. 138.

⁸⁰ Reynolds ve Wilson, *age.*, s. 33.

⁸¹ William H. C. Frend, *The Archaeology of Early Christianity*, Londra: Geoffrey Chapman/Cassell, 1996, s. 34-36. Bu sayfalarda ilk kodeksler değerlendirilmektedir.

Ama görünüşe bakılırsa kodeks için daha çok ilk Hıristiyanlara şükran duymalıyız. Pagan içerikli kodeks 2. yüzyılda enderken, Hıristiyan metinlerinde bu çok daha yaygındı. Bu Hıristiyanların kendilerini paganlardan ayrı tutmak istemelerinden ve kodeksin tomardan daha ucuz olmasından dolayı olabilir: ne ki, kodeksin Hıristiyanlarda bambaşka bir nedenden dolayı rağbet görmüş olması daha olası görünüyor: kodeksteki genel düzenlemeden dolayı –numaralandırılmış sayfalar ve içindekiler bölümü– bir kodekse yalan yanlış bilgiler sıkıştırmak çok daha zordu. Yeni bir dinde, kutsal yazıların doğruluğu ve otoritesi önemli bir kaygıken, kodeks düzenlemesinin yararları büyük önem taşıyacaktı.⁸²

Yunanlılar başlıca yazın biçimlerini icat etmişlerdi: destan, tarih, komedi, felsefe, tragedya, pastoral, lirik, söylev, öğretici. Her ne kadar Romalı yazarların çoğu artık “klasik” olarak değerlendirilse de, edebiyat söz konusu olduğunda, Romalılar yalnızca iki alanda Yunanlılardan daha çok ilerleme kaydettiler: aşk şiiri ve yergi. Bu yeniliklerin dışında, Roma’da Yunanlılara öykünmek makbuldü; *uariatio*’nın yanı sıra *imitatio* da meşru bir yazınsal yöntemdi.

Cicero (İÖ 106-43) Yunan kültürünü özümsemiş en ünlü Romalı yazardı.⁸³ Yazıları büyük ustası olduğu söylevin yanı sıra daha çok mektuplardan ve Yunan bilgi birikiminin çeşitli evreleri üzerine incelemelerden oluşuyordu. *Tanrıların Doğası Üzerine* ve *Ödevler Üzerine* adlı kitapları Yunan dini ve etik düşünüyü konusunda en iyi bilgi kaynaklarımız arasındadır. Onun hep yazınsal inceliği kadar felsefi içeriği bakımından da incelenen yapıtları o kadar önemliydi ki genelde Batı kültür geleneğinin düşünsel içeriğine katkıda bulunanlar arasında Aristoteles’ten hemen sonra geldiği düşünülür.⁸⁴

Varlıklı bir ailenin çocuğu olarak doğmuş, avukat olarak yetişmiş ve bilicilik görevine atanmıştı. İşi geleceği önceden haber vermek ve işaretleri yorumlamaktan oluşuyordu. Yapıtlarının gerçek anlamda özgün bir yanı pek yoktu ama üslubu ve Latincesinin zarıflığı aşılmaz bir düzeydeydi: “Her yüzyıl kendi felsefesinin abecesini bu yapıtlardan öğrendi ve bunlar hâlâ değerlidir.”⁸⁵ Cicero döneminin en etkili felsefesi olan Roma Stoacılığı ve Cicero’nun kendi görüşü, Yunan’a özgü anlamda bir felsefeden ve temel bir metafizik araştırmasından çok ahlakla ilgili pratik ve seçmeci bir dizgeydi ve bunun Roma’da üç önemli etkisi olmuştu. İlki, Hıristiyanlıkla bir örtüşmeydi. Bu Cicero’nun yazılarından çok sonraları çok defa Aziz Hieronymus’la karşılaştırılmış olan Seneca’nın yazılarında görülüyordu.

82 Reynolds ve Wilson, *age.*, s. 35.

83 J. M. Ross, önsöz: *Cicero: The Nature of the Gods*, Londra: Penguin Books, 1972, s. 7.

84 *Age.*, s. 59.

85 R. H. Barrow, *The Romans*, Londra: Penguin Books, 1949/61, s. 156.

Her durumda, bu birçok paganın Hıristiyanlığa geçmesinde bir rol oynadı. İkinci etkisi Roma'daki hukuk yaklaşımı üzerinde olmuştu. Stoacılık insanın doğaya göre yaşaması gerektiği düşüncesini içeriyordu; "Doğa bir düşünürün bir an için görebildiği bir kurallar dizgesine sahipti."⁸⁶ Avrupa düşününde uzun bir tarihi olacak olan "doğal hukuk" kavramı bu şekilde ortaya çıktı. Son olarak, insanlar arası kardeşlik üzerine Stoacı düşüncelerin Roma'da kölelere muamele üzerinde büyük etkisi olmuştu.

Cicero'ya göre, "Gerçek hukuk akıldır, doğrudur ve doğaldır...Roma'da bir hukuk, Atina'da başka bir tane ya da şimdi bir hukuk, sonra başka bir hukuk olmayacaktır..." (*Devlet Üzerine*, III, 33). En çok da farklı kesimler arasındaki uyumla, senato üyesi olmayan orta sınıfla Senato arasındaki işbirliğiyle ilgileniyordu. Michael Grant'ın sözleriyle, ılımlı biriydi: "İki tiranlığa, gericiliğe ve devrime karşıydı ve bunlardan biri tehdit edici olduğunda diğer tarafta yer aldı."⁸⁷ Liberaldi. "Aslında batı yaşamındaki bütün bir liberal geleneğin en büyük atasıdır."

Cicero çoklukla Ciceroculuğun özü olduğu söylenen *humanitas*'ın da kurucusuydu. Erdemin "insanı Tanrıya bağladığına" inanıyordu ve bunu, ne kadar mütevazı olursa olsun, her insanın bir değeri olması gerektiği ve bu bağın devlet, ırk ya da kasttan bağımsız olarak insanı insana bağladığı düşüncesi izliyordu.⁸⁸ *Humanitas* ile kastettiği yalnızca insanlık, insanlık ya da insancılık değil, başkalarını dikkate almak, hoşgörü, beşeri bilimler, eğitimi de. Yunan yapıtlarından yaptığı çevirilerde anadilinin daha küçük olan sözcüklerini büyük Yunan düşüncelerine uyarladı ve bu süreç içinde *qualitas* ve *quantitas* gibi terimleri buldu. Cicero'nun Avrupa düşünceleri üzerindeki etkisi "başka bir dildeki her düzyazı yazarınınkini kat kat aşar". Papa Büyük Gregorius Cicero'nun yazılarını yok edebilmeyi istediğini söyleyecek kadar ileri gitmişti çünkü "insanın dikkatini kutsal yazılardan başka yöne çekiyorlar".⁸⁹ Cicero Caesar'ın öldürülmesinde taraf olmamakla birlikte bu eylemi onayladı. Bununla birlikte, bunun peşi sıra gelen Antonius'un tiranlığının daha kötü olduğunu düşündü ve bunu açıkça dile getirdi. Bunun bir sonucu olarak İÖ 43 yılının Aralık ayında öldürüldü. (suikastçiler onu kıstırdıklarında Euripides'in *Medea*'sını okuyordu).

Vergilius (İÖ y. 70-19) Augustus döneminin baş ozanı olarak nitelenir. *Egloglar* ve *Georgica* adlı yapıtları Homeros destanlarının Roma'daki dengi olan büyük destanı *Aeneis* için bir tür çıraklık çalışması olmuştu. Augustus bu yapıtta açıkça Aienias kılığındadır. Rastlantısal olarak, hem Caesar'ın hem de Augustus'un ait oldukları Julii ailesi, *İlyada*'daki karak-

86 Age., s. 165.

87 Cicero, *Selected Works*, Londra: Penguin Books, 1960/71, J. M. Ross'un önsözü, s. 11.

88 Age., s. 12.

89 Age., s. 25

terlerden Aienias'ın oğlu İulus'un soyundan geldiğini öne sürüyordu. Buna uygun olarak Virgilius'un destanı tipik bir biçimde Homeros'vari-
dir; Aienias Troia'dan Tiber'e dek Akdeniz'i Odysseus tarzında dolaşır ve
ikinci bölümde İtalya'da büyük savaflara girmesi *İlyada'yı* akla getirir.⁹⁰
Bununla birlikte, Homeros'la koşutlukların yanı sıra kitap bir şifredir de:
Aienias Augustus'tur ve bu kitap erkin doğası üzerine bir irdelemedir.
İki anlamı olan *pietas* başlıca izlektir; Roma'ya özgü bir yükümlülük duy-
gusu –aileye, devlete, Tanrıya karşı– ve geleneksel ya da modern anlam-
da olmayan bir acıma duygusu. Aienias diğer karakterlere, Dido karısına
ve Turnus düşmanına acır ama Aienias öncekinin sonrakini öldürmesine
izin verir. Bu Vergilius'un savaş yorumudur: Savaş sevdiklerimizi ve nef-
ret ettiklerimizi eşit bir biçimde yok eder. Kitabın, Roma'nın ve imparator-
luk erkinin ülküleştirilmesinden uzak olan sonu belirsizdir. Vergilius'un
insanlığı Cicero'nunkine benzer ve yumuşak yüreklilik ve eşduyumda
onunla boy ölçüşür.

Gücün ve uygarlık merkezlerinin aşağı yukarı İsa döneminde Akdeniz'de
nasıl yer değiştirdikleri göz önünde bulundurulduğunda, antikçağ tıbbın-
da en önde gelen otoritenin bu değişiklikleri izlediğini görmek şaşırtıcı
değildir. Claudius Galenos on altıncı yüzyıla kadar tıp mesleğinde karar kılmıştı.
İS 131'de Bergama'da doğmuş, tıbbaya yönelmeden önce matematik ve felse-
fe okumuş, araştırmalarının peşi sıra Smyrna (bugün İzmir), Korinthos ve
İskenderiye'ye gitmişti. Gladyatörlere hekimlik yapmaya Bergama'ya
dönmüş ama sonunda iktidar odağı Roma'ya yerleşmiş ve burada impa-
rator Marcus Aurelius, Commodus ve Septimus Severus'un da aralarında
bulunduğu varlıklı ve ünlü kişilerin gözde hekimi olmuştu. 210 dolayında
ölmüştür. Günümüze kalan yazıları standart 19. yüzyıl basımında yirmi
iki cildi doldurur ve bu onun eski dünyadaki egemen konumunu doğru-
lar: Tek rakibi Hippokrates olan Galenos'un etkisi modern çağın ileriki
yıllarına dek yayılmıştır.⁹¹

Galenos'un hastadan çok hastalıkla ilgilendiği söylenir; "birinciyi,
ikinciyi anlamasını sağlayacak bir araç olarak görüyordu." Hippokrates'ten
dört sıvı anlayışını, insan bedeninin dört temel bileşeninin kan, bal-
gam, sarı ve kara safra olduğu ve bunların sıcak, soğuk, ıslak ve kuru gibi
temel niteliklere indirgenebileceği görüşünü almıştır. Galenos bu görü-
şü, dört sıvının dokuları oluşturmak üzere farklı şekillerde bir araya
geldiğini ve bu organların birleşerek bedeni oluşturduklarını öne süre-
rek, daha geliştirmiştir. Ona göre, hastalık ya bu sıvıların arasında ya da
bazı organların durumunda bir dengesizlik olduğunda ortaya çıkıyordu

90 Virgil, *The Aeneid*, Oxford: Oxford University Press, 1986/98, Jasper Griffin'in önsözü, s. xvii.
Boorstin, *age.*, s. 145 vd.: Vergilius'un *Aeneis'i* on bir yılda yazdığını söyler.

91 Lindberg, *age.*, s. 125.

ve onun başlıca yeniliklerinden biri bu belirli organlardaki hastalığı saptamaktı. Örneğin, bedendeki çürümüş sıyukslar sıcaklık üreterek yaygın bir ateşe neden oluyordu. Buna karşın yeri belirli olan hastalıklar ayrı ayrı organlardaki zehirli sıyukslardan kaynaklanıyor ve şişmeye, sertleşmeye ya da acıya yol açıyorlardı.⁹² Galenos tanı koymak için özellikle nabızı ve idrarı inceliyordu ama hastanın duruşunda, soluk alıp verişinde ve “üst ve aşağı salgıların doğasında” birtakım değişikliklerin ve baş ağrısının olup olmaması gibi konulara da duyarlıydı.

Anatominin öneminin bilincindeydi ama insan bedeni üzerinde teşrihin kendi çağında artık olanaklı olmadığını kabul ediyordu. Dolayısıyla öğrencilerini, örneğin bir mezar açıldığında ya da bir kaza yerinde gözlem yapmak gibi rastlantısal bir olasılığa açık olmaya zorluyor ve “iskeletin hâlâ ilk elden incelenemediği” İskenderiye’ye gidilmesini öneriyordu.⁹³ Bununla birlikte, öğrencilerinin genelde hayvan anatomisine, özellikle insana benzeyen türlerinkine bel bağlamak durumunda olduklarını da kabul ediyordu. Kendisi o zaman berberi şebeği olarak bilinen makak dediğimiz küçük bir maymun da içinde olmak üzere çeşitli hayvanları kesmişti. Bunu yaparken, ruhun ussal yetilerinin merkezi olan beynin, sinirlerin merkezi olduğunu öne sürerek Platon’un “üç bölümlü ruh” düşüncesini temel aldı; tutkuların merkezi olan kalp atardamar kanını vücudun her yanına taşıyan atardamarların kaynağıydı; iştahın ya da isteğin merkezi olan karaciğer bedeni kirli kanla güçlendiren damarların kaynağıydı. Mideye gelen yemek kısmen vücut ısıyla “pişerek” sıvıya (*khyle*) dönüşüyor ve daha sonra mide astarı yoluyla çevredeki damarlar tarafından emiliyor ve buradan karaciğere geçiyordu. Burada iyice inceliyor ve çeşitli organları besleyen kirli kana dönüşüyordu. Kalbe ulaşan kirli kan bunu besliyor ama kalp aynı zamanda ciğerlerden atardamar kanı da alıyordu. Hayat veren bu kan da organlara aktarılıyordu. Diğer organlar gibi beyin de atardamar kanı alıyordu. Bu noktada Galenos bu kanın *rete mirabile*’ye, bazı toynaklıları keserken bulmuş olduğu ve yanlışlıkla insanlarda da bulunduğunu düşündüğü ince bir atardamarlar ağına geçtiğini öne sürerek yanlış yaptı. Bu ağda, atardamar kanının ruhun ya da *pneuma*’nın, psişik *pneuma*’nın “en ince derecesine” dek incelendiğini ve bunun sinirler yoluyla bedenin her yanına gönderildiğini söylüyordu; bu duyuma ve motor fonksiyonlara bir açıklama getiriyordu.⁹⁴

Galenos’un gelişkin dizgesi bununla kalmaz ama bu kadarı onun düşünme biçiminin mimarisini göstermek için yeterlidir. Bu düşünüş ortaçağ boyunca ve ta modern çağın başlarına dek tıbbi düşünceler üzerinde

⁹² *Age.*, s. 126.

⁹³ *Agy.*

⁹⁴ *Age.*, s. 129. Kısa bir genel bakış ve Galenos’un İngilizceye ancak 1952 yılında eksiksiz bir biçimde çevrilmiş olduğu gerçeği için, bkz. Bernal, *age.*, s. 222-223.

egemen olacaktı ve onun bir diğer kavramına bir şey borçluymuştu. Galenos Hıristiyan değildi ama erekbilime inanıyordu ve bu onun hem Hıristiyanlara hem de Müslümanlara hitap etmesini sağladı. Platon'un *Timaios*'undan ve Aristoteles'in *Canlıların Öğeleri* adlı yapıtlarından esinlenerek insan ve hayvan formunda "zeki bir tasarım" bulunduğu sonucuna vardı ve incelemelerinde Demiourgos'un "bilgeliğini ve sağgörüsünü" övdü, ki bu açıkça Platon'dan kaynaklanan bir anlayıştı. Galenos insan bedeni yapısının beden işlevlerine kusursuz bir biçimde uyarlanmış olduğunu, "imgelemde bile bunu daha iyi bir düzeye getirmenin olanaksız olduğunu" düşünüyordu.⁹⁵ Bu doğal dinbilimin, doğada bulunan kanıtlara dayalı bir tanrı ya da tanrılar kuramının başlangıcıydı.

Utilitas'ın, duygucu olmayan Roma yaklaşımının ve Romalıların kendi kazanımlarından duydukları gururun görsel sanatlardaki yenilik üzerinde önemli bir etkisi olmuştu. Yunanistan'da portre sanatı daha gerçekçi olmuştu ama hâlâ bir dereceye kadar idealleştiriliyordu. Roma'da ise öyle değildi. İmparator kendi suretinin, bulunduğu makamın saygınlığını yansıtmasını isteyebiliyordu. Oysa, başka aileler açısından bu ne kadar gerçekçiye o kadar iyiydi. Roma'da hiç değilse soylu ailelerde ataların balmumundan yapılmış maskelerini saklama geleneği vardı. Bu maskeler cenaze törenlerinde ailenin hayattaki üyeleri tarafından takılıyordu. Bunlardan ortaya çok gerçekçi tunç ve taş büstler çıktı.⁹⁶

Mimarlıkta betonun bulunuşu büyük fark yarattı. 3. yüzyıl sonlarına doğru bir olasılıkla Afrika yoluyla icat edilmişti. Su, kireç ve kum benzeri kumlu bir malzeme karışımının katılaşıp dayanıklı bir malzemeye dönüştüğü görülmüştü. Bu ya taş örgüsü ya da başlı başına bir yapı malzemesi olarak kullanılabilir ve kalıpla bir dereceye kadar biçimlendirilebiliyordu. Bunun doğrudan iki sonucu oldu. Bu hamam ya da tiyatro gibi önemli kamusal yapıların kent merkezine getirilebileceği anlamına geliyordu. Uzaklardan iri kaya parçalarının taşınması gerekmiyordu; bunun yerine, kum daha az miktarda ve idaresi daha kolay bir yük olarak taşınabilir ve daha çok insan alan çok daha karmaşık altyapılar kurulabilirdi. İkinci olarak, beton ıslak olduğu sırada biçimlendirilebildiğinden, taş gibi oyulması gerekmiyordu. Dolayısıyla, büyük becerili işçiler gerektirmiyor ve hatta köleler bile bu işi yapabiliyordu. Sonuçta, çok daha ucuzdu. Tüm bunlar anıtsal mimarlığın önceye göre çok daha büyük bir ölçekte uygulanabildiği anlamına geliyordu. Roma'nın bugün böylesine bir klasik kalıntılar kenti olmasının bir nedeni de budur.⁹⁷

95 Lindberg, *age.*, s. 130.

96 Jones ve diğerleri, *age.*, s. 295.

97 *Age.*, s. 292.

Roma'da görsel sanatlardaki diğer gelişme de daha önce değinilen "klasikler" düşüncesinden kaynaklanıyordu. Bu, yukarıda da söylenildiği gibi, aslında Roma'ya ait bir düşüneydi ve Roma klasik Yunanistan karşısında başarı kazandığı ve birçok Romalı Yunanlıların güçten düştüklerini ve hatta kadınsılaştıklarını düşündüğü halde Roma'da Yunan kültürüne büyük saygı duyuluyordu. (Cicero kanuna aykırı bir biçimde Roma yurttaşlığında hak iddiasında bulunmakla suçlanan Yunan ozan Arkhias'ı savunurken şöyle demişti: "Yunan edebiyatı gök kubbenin altındaki hemen her ülkede okunurken Latince kendi sınırları içine hapsolmuştur ve bu sınırlar, kabul edilmeli ki, dardır." Cicero'nun kendisi "Aristoteles tarzında" yazmayı amaç edinmişti.)⁹⁸ Yunan yontu sanatı ve Yunan yontusunun kopyaları İÖ 1. yüzyıldan itibaren Roma'da birçok üst sınıf evinde bulunuyordu. Bu kopyaların çoğu çok iyiydi ve günümüzde Yunan yontu sanatı ancak ya da daha çok Roma kopyaları sayesinde bilinmektedir ve bunlar kuşkusuz kendi nitelikleri dolayısıyla çok değerlidirler.⁹⁹ İlk olarak, Romalı generaller yağmalayabildiklerini yağmaladılar: 264'te Volsinii'de iki bin heykel yağmalanmıştı.¹⁰⁰ (Bir defasında George Meredith askeri zihniyetin kavrayabildiği tek soyut düşüncenin yağma olduğunu söylemişti.)¹⁰¹ Yunanlı sanatçılar bu duruma kolayca uyum sağladılar ve Atina'da Romalı turistlerin beğenisine hitap eden bir sanat piyasası ortaya çıktı (Yeni Attika denilen atölyeler). Daha da sonraları, Yunanlı sanatçılar Tiber kıyılarında dükkân açtılar.¹⁰² Başlı başına Roma bir bakıma Yunan düşünceleriyle Latin hırsının bir karışımıydı ama bu kentten geriye kısmen beton sayesinde Atina'dakine oranla daha çok şey kalmıştır.

Her ne kadar Roma klasik dönem Yunanlılarının düşünsel yaratıcılığına erişemediyse de (örneğin, Romalıların özgün bir matematik çalışması yürüttüklerine ilişkin kanıt yok gibidir), onların başarıları başka alandı. En güzel ağıt hâlâ 18. yüzyıl İngiliz tarihçisi Edward Gibbon'unkidir: "Dünya tarihinde insan ırkının en mutlu ve gönençli durumda olduğu dönemin saptanması istense, hiç duraksamaksızın bu dönemin Domitianus'un ölümünden Commodus'un tahta geçişine (İS 180) kadarki zaman olduğu söylenebilir. Roma imparatorluğunun yayıldığı engin alan mutlak iktidar tarafından erdem ve bilgeliğin rehberliğinde yönetiliyordu. Ordular kişilikleri ve otoriteleri istem dışı bir saygı uyandıran peş peşe gelmiş dört hükümdarın sıkı ve nazik elinin denetimi altındaydılar. Sivil yönetim biçimleri özgürlük imgesinden haz duyan ve kendilerini

98 Boorstin, *age.*, s. 63.

99 Jones ve diğerleri, *age.*, s. 245.

100 *Age.*, s. 288.

101 W. G. De Burgh, *The Legacy of the Ancient World*, *age.*, s. 256.

102 Jones ve diğerleri, *age.*, s. 290. Örneğin Pasiteles ve onun işliği pastişlerde-heykellerde uzmanlaşmıştı. Bunlar örneğin özgün bir Yunan heykelindeki başı bir diğerindeki duruşla birleştiriyordu.

yasaların hesap verebilir araçları olarak görmekten hoşnut olan Nerva, Traianus, Hadrianus ve Antoninus tarafından özenle korunuyordu.”¹⁰³

Bu yargı artık bütünüyle kabul görmese de bu görüşün bunca zaman dayanmış olması Roma'nın pek çok başarısının bir göstergesidir.

103 Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, Londra, 1788, 3. bölüm. 1963'te New York'ta yayımlanan Dell versiyonundan yararlandım.